

Van publieke devotie naar besloten orde De stichting van het klooster Scheut

Robert Stein

Dr. Robert Stein werkt als universitair docent middeleeuwse geschiedenis bij het Instituut voor Geschiedenis van de Universiteit Leiden.

Op 14 oktober 1456 stichtten burgemeesters, schepenen en raad van de stad Brussel het kartuizerklooster van Onze Lieve Vrouw van Gratie te Scheut bij Anderlecht, ongeveer twee kilometer ten westen van de Brusselse stadsmuren. In de volgende eeuw zou het klooster zich ontwikkelen tot een van de fraaiste kloosters van Brabant, waaraan tal van kunstenaars een bijdrage leverde, een juwelenkistje buiten de muren van Brussel. Zo op het eerste gezicht deed het in niets onder voor dat andere voorbeeld van Bourgondische kerkelijke pronkzucht, het kartuizerklooster van Champmol bij Dijon, gesticht in 1385.¹ Terwijl Champmol in belangrijke mate werd betaald door Philips de Stoute, werden de benodigde financiën voor de stichting van Scheut grotendeels geput uit de Brusselse stadskas. Bovendien waren allerlei stedelijke functionarissen – de amman, enkele schepenen, de stadssecretaris, de stadspensionaris – intensief bij de onderhandelingen en het papierwerk betrokken. Wat in eerste oogopslag een normale middeleeuwse gang van zaken lijkt, is bij nader inzien heel merkwaardig. Natuurlijk droegen steden wel vaak bij aan de bouw van een klooster, door gronden of gebouwen af te staan, door reparatiewerken voor hun rekening te nemen, soms waren ze zelfs betrokken bij kloosterlijke hervormingsbewegingen, maar over het algemeen stichtten zij geen kloosters: dat was voorbehouden aan individuen, aan vorsten, edelen of geestelijken, aan stedelingen.² Voor zover bekend werd zelfs van de bedelordekloosters in de Nederlanden maar één enkel, het dominicanenklooster te Antwerpen in 1243, mede gesticht door de stad Antwerpen,

1 Renate Prochno, *Die Kartause von Champmol. Grablege der burgundischen Herzöge, 1364-1477* (Berlijn 2002).
2 Marjan de Smet, Paul Trio, 'The involvement of the late medieval urban authorities in the Low Countries with regard to the introduction of the franciscan observance', *Revue d'histoire ecclésiastique* 101 (2006), 37-87.

maar dan wel weer in samenspraak met de bisschop en de hertog.³ Alleen in de tweede helft van de vijftiende eeuw raakten stadsbesturen betrokken bij de inrichting van observante franciscanenkloosters.⁴

In het Brusselse geval ging het echter niet om een klooster van een van de observante ordes, maar om een kartuizerklooster. In tegenstelling tot de franciscanen en dominicanen waren kartuizers niet gericht op de wereld en al helemaal niet op de stad. Van alle grote ordes brachten bij uitstek de kartuizers het idee van eenzaamheid in gemeenschap tot uitdrukking: "The most rigorous of all the orders", om Francis Oakley te citeren.⁵ Kartuizers zochten de stilte en eenzaamheid, en aanvankelijk bevonden de meeste kloosters van de orde zich op verafgelegen plaatsen, vrij van iedere storende invloed. Zij waren – letterlijk en figuurlijk – van een andere orde dan franciscanen en dominicanen. Pas later werden ook kloosters binnen de steden gevestigd. Maar dan nog, een kartuizerklooster weerspiegelde de ambities van de kluizenaars: de monniken leefden apart in kleine cellen, gegroepeerd rond een kruisgang, zij ontmoetten elkaar maar enkele keren per dag, en zij bleven vooral ook binnen de muren van hun klooster, leefden afgescheiden van de buitenwereld, spraken niet of nauwelijks, werkten niet op het land en preekten zeker niet voor de stedelijke bevolking.⁶ De geïsoleerde ligging gold ten dele ook voor Scheut. Weliswaar werd het klooster in de nabijheid van Brussel gevestigd en binnen de stedelijke rechtsmacht, maar nog altijd op enige afstand van de stadsmuren. En ook hier zochten de kloosterlingen de rust en stilte: het rumoer van de nabije weg van Brussel naar Ninove werd als zo storend ervaren dat de weg moest worden omgelegd.

Vanwege de extreme soberheid van de kartuizers is het niet verwonderlijk dat de meeste kloosters van deze orde werden gesticht door vorsten of edelen, en veel minder vaak door stedelingen.⁷ Lodewijk IX, de heilige, van Frankrijk stichtte de kartuis van Vauvert, bij Parijs, koning Frederik de Schone van Oostenrijk stichtte Mauerbach bij Wenen. Het elitaire karakter van de orde kan eveneens worden geïllustreerd aan de hand van de stichtingen in de Nederlanden. Hier werden tussen 1314 en 1491 negentien kartuizerkloosters gesticht. Vrijwel steeds namen belangrijke edelen het initiatief, zo stichtte de hoge Brabantse edelman Gerard van Diest in 1328 de kartuis van St.-Jansberg; in 1391 stichtte Zweder van Gaesbeek Nieuwlicht bij Utrecht, later legde Frank van Borselen de basis voor het klooster van Delft en stond Henry Watelet, kapelaan van Karel de Stoute aan de basis van de kartuis van Maria Magdalena onder het kruis in Leuven.

3 Walter Simons, *Stad en apostolaat. De vestiging van de bedelorden in het graafschap Vlaanderen (ca. 1225-ca. 1350)* (Verhandelingen van de Koninklijke akademie van wetenschappen, letteren en kunsten, Klasse der letteren 121) (Brussel 1987), 110-117; vergelijk P.A. Henderikx, *De oudste bedelordekloosters in het graafschap Holland en Zeeland. Het ontstaan van bedelordekloosters voor ca. 1310 te Dordrecht, Middelburg, Zierikzee en Haarlem, alsmede enige aspecten van de plaats van deze kloosters in het stedelijk leven en daarbuiten gedurende de middeleeuwen* (Hollandse studiën 10) (Dordrecht 1977); Frans Jozef van der Vaart, *Bedelordekloosters, 's-Hertogenbosch en de Bossche School* (Nijmegen 1999), 33-73. Voor de stichting van het Antwerpse dominicanenklooster: A.M. Bogaerts, *Repertorium der dominikanen in de Nederlanden I Antwerpen-Lier* (Leuven 1981), 3.

4 In de vijftiende eeuw waren stadsbesturen wel betrokken bij de stichting van kloosters van observanten: De Smet, *Trio* 2006, 55.

5 Francis Oakley, *The western church in the later Middle Ages* (Ithaca 1979), 232.

6 C.H. Lawrence, *Medieval monasticism. Forms of religious life in western Europe in the Middle Ages* (Harlow 2001), 156-160.

7 Wolfgang Braunfels, *Monasteries of Western Europe. The architecture of the orders* (Londen 1972), 115-116.

In enkele gevallen speelden individuele burgers wel een rol als stichter, bijvoorbeeld in Antwerpen (1324), Luik (1360) en 's-Hertogenbosch (1466).

Behalve in het Brusselse geval, zou alleen in Gent en Amsterdam sprake kunnen zijn van een institutionele betrokkenheid van de stad bij de stichting van een kartuizerklooster.⁸ Tussen 1322 en 1328 heerste in Vlaanderen een successiecrisis rond de opvolging van graaf Robrecht van Bethune. Dat leidde in 1326 tot de vrede van Arques. Daarin werd bepaald dat de opstandige Vlaamse steden een kartuizerklooster moesten stichten. In eerste instantie kwam daar echter niets van en de uitvoering van de bepaling liet op zich wachten tot 1328, toen de slag bij Kassel het definitieve einde betekende van de Vlaamse strijd. Het initiatief voor de stichting kwam toen in Gent te liggen, de enige grote stad die zich in de strijd aan de zijde van de Vlaamse graaf had geschaard. Maar was Gent hier ook institutioneel bij betrokken? Allereerst moeten we opmerken dat het project helemaal past in de belangstelling van Lodewijk van Nevers voor de kartuizerorde. In die zin kan de stichting als zijn initiatief worden beschouwd. De bronnen wijzen weliswaar uit dat allerlei Gentse geestelijken, edelen en burgers waren betrokken, maar niet de stad zelf. Als belangrijkste stichters van de Gentse kartuis kunnen dan ook graaf Lodewijk en de Gent-Brugse patriciër en kanunnik Simon Willebaert worden aangeduid.⁹ In Amsterdam werd in 1392-1393 een kartuizerklooster gesticht door graaf Albrecht van Beieren en een groep patriciërs met een machtige positie in het Amsterdamse stadsbestuur. Zo raakte de stad ook betrokken, voornamelijk bij de administratieve afhandeling van de stichting, maar financieel was het stadsbestuur niet geïnvolveerd.¹⁰

De stichting van het kartuizerklooster te Scheut door Brussel is dus opmerkelijk, in ieder geval binnen de context van de Nederlanden. Waarom stichtte de stad een klooster, en al helemaal: waarom stichtte de stad dit klooster? De financieel-economische toestand gaf weinig aanleiding tot een luxe-investering in de vorm van een kloosterstichting: de lakenindustrie verkeerde in een diepe crisis, werkloosheid en landloperij namen hand over hand toe. Mede als gevolg daarvan waren de stedelijke financiën in een slechte toestand. In 1450 zag de stad zich gedwongen de accijnzen te verhogen, in 1459 werden de betalingen voor publieke werken opgeschort wegens geldtekort.¹¹ Zoals we zullen zien was de stichting het gevolg van een reeks omstandigheden die specifiek waren voor de Brabantse hoofdstad. Enerzijds paste zij binnen het bestaande beleid van de stad ten opzichte van de hertogen, anderzijds speelden politieke, sociale en religieuze argumenten een rol.

8 Dat is althans de mededeling in: A. Gruijs e.a., 'Kartuizen in de Nederlanden (1314-1796). Klein monasticon en literatuuroverzicht van den geschiedenis der Zuid- en Noordnederlandse kartuizen', in: J. P. Gumbert (ed.), *De kartuizers en hun Delfse klooster* (Delft 1975), 157-244, aldaar 182.

9 Jan de Grauwe, 'De stichting van de Gentse kartuis "Koningsdal" te Rooigem in de parochie Ekkerghem', *Handelingen der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent* NR 25 (1971), 3-21, voor de stichters aldaar 9; J. de Grauwe, 'Chartreuse du Notre-Dame du Val-Royal à Gand', in: *Monasticon Belge*, VII, *Province de Flandre Orientale* (Luik 1989), 943-1007, aldaar 954-955.

10 B.M. de Melker, *Metamorfose van stad en devotie: ontstaan en conjunctuur van kerkelijke, religieuze en charitatieve instellingen in Amsterdam in het licht van de stedelijke ontwikkeling, 1385-1435* (Amsterdam 2002), 101-109; vergelijk: Id., 'Burgers en devotie, 1340-1520', in: M. Carasso-Kok (red.), *Geschiedenis van Amsterdam* (Amsterdam 2004), 251-311, aldaar 275-277.

11 Claire Dickstein-Bernard, 'Paupérisme et secours aux pauvres à Bruxelles au XVe siècle', *Revue belge de philologie et d'histoire* 55 (1977), 390-415, aldaar 396.

De bronnen

De belangrijkste bronnen voor onze kennis over de stichting van Scheut zijn van historiografische aard. Het meest oorspronkelijk is het verslag dat werd opgesteld door de Brusselse stadssecretaris Adriaan Dullaert, mede-initiatiefnemer van de stichting en vaak ooggetuige (afb. 1).¹² In 1471 schreef hij zijn *Origo sive exordium monasterii Nostrae Dominae de Gratia, ordinis Carthusiensium juxta Bruxellam in Schute*.¹³ De kroniek is gedetailleerd en persoonlijk, maar vanwege de persoon van haar auteur ook moeilijk te doorgronden. Dullaert werd op 15 maart 1412 geboren in het Brabantse plaatsje Weerde.¹⁴ Hij studeerde rechten en theologie in Leuven. In 1438 werd hij benoemd tot stadssecretaris van Brussel. Aangezien de samenstelling van de schepenbank jaarlijks wisselde, bood de continuïteit van zijn functie hem de gelegenheid een aanzienlijke macht te ontplooiën. Hij had intensief contact met alle Brusselse politieke zwaargewichten. Met al zijn macht was Dullaert een zeer omstreden figuur in Brussel. Een tijdgenoot typeerde hem als gewetenloos, een van de 'gens sans conscience' en ook in het proces dat zou leiden tot de stichting van Scheut kwam hij in opspraak, werd hij het onderwerp van 'tribulaties, achterclap ende diffamatie'.¹⁵ In de jaren zestig concretiseerden de geruchten zich tot beschuldigingen en in 1464 werd hij door de Brusselse stadsraad veroordeeld tot een bedevaart naar Santiago de Compostela. De beschuldigingen waren niet mals: hij zou deel hebben uitgemaakt van geheime genootschappen, waarmee hij zijn neutraliteit als stadssecretaris had geschonden, hij zou de eer en de 'res publica' van de stad hebben aangetast, mede door de magistraat in opspraak te brengen bij de hertog. Bovendien zou hij zijn plicht als stadssecretaris hebben verzaakt door een jaar lang zijn post te verlaten. Hij was het niet eens met zijn veroordeling en in plaats van naar Santiago trok hij naar Mechelen, het toevluchtsoord van vele Brabantse ballingen. Van daaruit bestookte hij de Brusselse raad met verzoekschriften en protestbrieven, maar vergeefs. Op 6 maart 1467 werd hij opnieuw veroordeeld en nu bovendien ontslagen als stadssecretaris. Na een langdurig proces sloten de stad en haar secretaris op 18 mei 1471 een akkoord. Hierin werd vastgelegd dat de secretaris een bedrag van 800 Rijns gulden zou ontvangen in ruil voor een erkenning van zijn misdaden.¹⁶

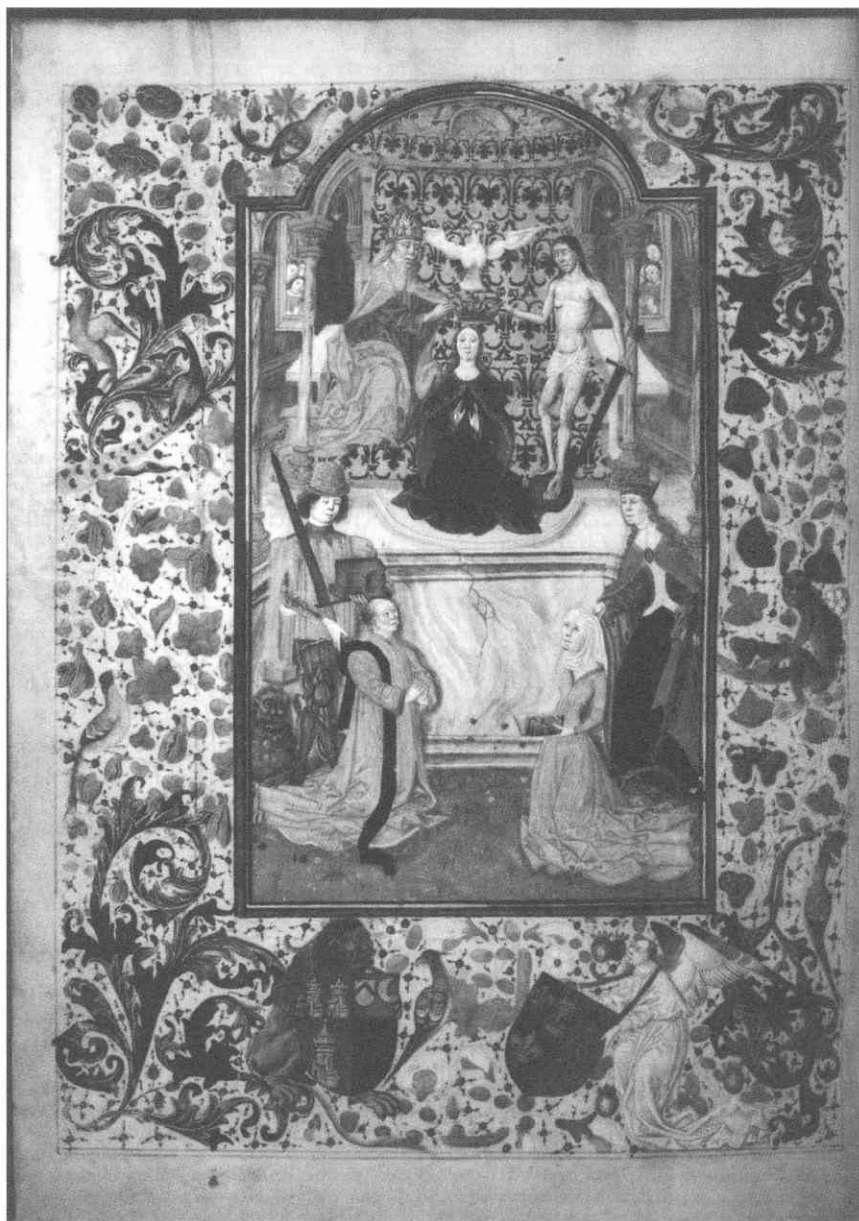
12 Vergelijk voor de geschiedenis van Scheut: Roos Pottie, *Architectuur in dienst van een levenswijze: de kartuis van Scheut bij Brussel* (Onuitgegeven licenciatuerverhandeling, Gent 1977).

13 Het grootste, verhalende deel van de *Origo* werd uitgegeven onder de titel: Adriaan Dullaert, 'Origine de la Chartreuse de Scheut sous Anderlecht', *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique* 4 (1867), 87-122. Het belangrijkste handschrift, Österreichische Nationalbibliothek Wenen, Series Nova 12779, bevat behalve deze tekst nog een aantal oorkonden en verslagen uit de stadsraad. Een microfilm van dit handschrift (Brussel KB) werd in voorkomende gevallen gebruikt. Een deel van Dullaerts kroniek werd in vertaling uitgegeven in: Andrew Brown, Graeme Small, *Court and civic society in the Burgundian Low Countries c. 1420-1530* (Manchester 2008), 245-249.

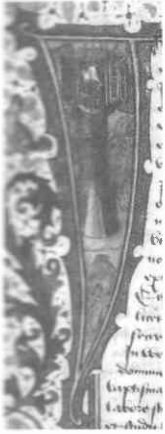
14 Een goede biografie van Dullaert is niet voorhanden. Voor de belangrijkste biografische gegevens, zie: Alphonse Wauters, *Histoire des environs de Bruxelles* (3 dln, Brussel 1855), II, 546; vergelijk: Claire Dickstein-Bernard, 'La voix de l'opposition au sein des institutions bruxelloises, 1455-1467', in: G. Despy, M.A. Arnould, M. Martens (red.), *Hommage au professeur Paul Bonenfant* (Brussel 1965), 481-500, aldaar 483 n. 1.

15 Den Haag, Koninklijke Bibliotheek (verder: Den Haag KB) 71 G 25, f. 92v-93r.

16 John Bartier, 'Un document sur les prévarications et les rivalités du patriciat bruxellois au XVe siècle', *Bulletin de la Commission royale d'histoire* 107 (1942), 337-379, aldaar 342 n. 2. Zie voor de veroordeling van Dullaert anno 1466 en zijn verweerschrift Algemeen Rijksarchief Brussel (verder ARAB) fonds Manuscrits divers 295, respectievelijk f. 14r-21v en f. 22r-28r.

Afb. 1: Adriaan Dullaert, schrijver van de 'Origo sive exordium monasterii Nostrae Dominae de Gratia', en zijn echtgenote in aanbidding voor Onze Lieve Vrouw (Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Series Nova 12.779, f. 2v)

Afb. 2: Beeldje van Onze Lieve Vrouw van Gratie zoals afgebeeld in het Weense handschrift van de 'Origo sive exordium monasterii Nostrae Dominae de Gratia' (Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Series Nova 12.779, f. 3r)

Dullaert schreef zijn *Origo sive exordium* in 1471, onmiddellijk na zijn akkoord met de magistraat en het is de vraag hoe betrouwbaar dit werk is. Het laat zich vooral karakteriseren als een ego-document, waarin hij verslag doet van zijn belangrijke rol bij de stichting van het klooster. Verschillende auteurs hebben gewezen op inconsistenties en chronologische tegenstrijdigheden en het heeft er alle schijn van dat Dullaert met zijn kroniek probeerde zijn geschonden blazen te zuiveren. Dit gegeven maakt duidelijk dat we zijn relaas met grote voorzichtigheid dienen te benaderen.¹⁷ De kroniek werd gekopieerd in één van de fraaiste Brabantse handschriften, verlicht met unieke eigentijdse afbeeldingen van de stichting van het klooster. Het is aanlokkelijk om te veronderstellen dat hij hieraan een deel van zijn net-verdiende 800 Rijns gulden besteedde.

Een tweede belangrijke bron van informatie is het *Liber fundationis* dat in 1480 werd begonnen door de Scheutse prior Marcel Voet. Voet was eveneens getuige van vele gebeurtenissen rond de stichting van het klooster. Voet maakte uitbundig gebruik van Dullaerts *Origo*, maar hij geeft wel veel aanvullende informatie, eveneens gekleurd, maar nu vanuit het oogpunt van het klooster zelf.¹⁸ Aan de andere kant verzwijgt hij ook zaken, vooral als zij een ongunstig licht werpen op de kerkelijke autoriteiten. Later werd het *Liber fundationis* voortgezet door Josse Smit en daarna door de Scheutse procurator Jan Tourneur. Zo beschikken we uiteindelijk over een doorlopende geschiedenis van Scheut vanaf de stichting tot het jaar 1562. Dezelfde Jan Tourneur maakte ook een bewerkte Nederlandse vertaling van het *Liber fundationis*.¹⁹

De stichting van Scheut

Alle historieschrijvers beginnen de stichting van Scheut met de eenvoudige schaapherder Peter van Assche, die omstreeks 1445 voor enkele zilverlingen een houten beeldje van Onze Lieve Vrouw kocht en dat opstelde buiten Brussel, langs de weg naar Ninove. Korte tijd later plaatste hij het beeldje in de boomstronk, die zichtbaar is op de oudste afbeeldingen (afb. 2), en vervolgens liet hij er een eenvoudig lemen huisje omheen bouwen. Wat eerst een bescheiden rustplaats was voor passanten, ontwikkelde zich enkele jaren later tot een belangrijk religieus trefpunt, toen het beeldje op Pinksteren 1449 door

17 Michel de Waha, 'Aux origines de la chartreuse de Scheut: pèlerinage "populaire" et monastère "patricien"', *Annales de la Société royale d'archéologie de Bruxelles* 51 (1978), 3-26, aldaar 3-7. Dickstein-Bernard 1965, 483; Hanno Wijsman, *Handschriften voor het hertogdom. De mooiste verlichte manuscripten van Brabantse hertogen, edellieden, kloosterlingen en stedelingen* (Alphen aan de Maas 2006), 158-163.

18 Hier werd gebruikt het handschrift Brussel KB 5764.

19 Zie voor het handschrift: Den Haag KB 71 G 25.

een wonderbaarlijk licht werd omhuld. Van her en der stroomden vrome pelgrims toe. Het beeldje oefende vooral aantrekkingskracht uit op wat ik ‘het volk’ zal noemen, lieden die door Adriaan Dullaert worden aangeduid met termen als *vulgus* en *populus* – hij spreekt over 10.000, mannen en vrouwen, afkomstig uit Brussel, uit heel Brabant en uit de omliggende gewesten – die verbleven in een tentenkamp rond het beeldje.²⁰ De naam van het beeldje ontstond uit een visioen van een vrouw. In een droom verscheen Maria aan haar, en de Maagd zei dat ze graag op deze plaats wilde worden aanbeden als Onze Lieve Vrouw van Gratie. Een vrome parochiaan liet een schilderijtje maken en dat aan het huisje bevestigen, waarop deze eretitel was weergegeven. ‘Godshuys van Onser Vrouwen van Gratiën’ – of *Monasterium Nostrae Dominae de Gratia* – zou later de naam worden van het kartuizerklooster.²¹

Achteraf kunnen we stellen dat de eerste stap voor de stedelijke betrokkenheid bij het klooster Scheut werd gezet in augustus 1449. Op dat moment besloten de Brusselse amman Jan van Edingen en het Brusselse stadsbestuur om twee ontvangers aan te stellen om de talloze giften van de vrome bedevaartgangers bijeen te brengen en te registreren. Het ging om de smeden Egidius van Dilbeke en Jan Cambier, gegoede burgers van Brussel en nauw betrokken bij het stadsbestuur; Cambier wordt door Dullaert gekwalificeerd als ‘vir prudens, litteratus et astrologus’.²² Het actieve optreden van het Brusselse stadsbestuur stad wekte verzet bij het kapittel van Anderlecht dat – terecht – van mening was dat de inning en registratie van de giften een kerkelijk privilege was, waarop het *de jure* aanspraak kon maken.²³ Dit geschil zou lang aanslepen, maar het weerhield Brussel er niet van om spoedig nieuwe stappen te ondernemen. In de loop van 1449 besloot de magistraat het lemen bouwswel te vervangen door een wit-stenen kapel. De aankoop van de benodigde gronden en de bouw konden worden gefinancierd uit de verzamelde schenkingen van de pelgrims. De eerste steen, voorzien van zijn wapen, werd gelegd door kroonprins Karel van Charolais op 21 februari 1450. Korte tijd later was de kapel voltooid, en vervolgens later werd hij voorzien van dertien glasramen, vervaardigd in opdracht van de kroonprins, van leden van diens hofhouding en van Brusselse patriciërs.²⁴ Het gehele complex werd omringd met een muur van zes tot zeven voet hoog.²⁵ Het zou nog geruime tijd duren voordat de kapel uiteindelijk werd gewijd. Pas na herhaald aandringen van het Brusselse stadsbestuur ging de bisschop van Kamerijk overstag, en op Onze-Lieve-Vrouwendag 1456 werd de kapel gewijd door de suffragaanbisschop.

20 Dullaert 1867, 90. Zie voor de achtergronden: Robert Stein, ‘The “Bliscapen van Maria” and the Brussels policy of annexation’, *Publication du Centre européen d’études bourguignonnes* 31 (1991), 139–151, aldaar 140–144. Zie ook de opmerking van Michel de Waha 1978, 9, die de opleving van de Mariadevotie in verband brengt met enerzijds het jubeljaar 1450, anderzijds met de politiek van de stad Brussel, waar juist een jaar eerder de opvoeringen van de *Bliscapen van Maria* op de Grote Markt waren begonnen.

21 Dan Haag KB 71 G 25, f. 44r–44v.

22 Dullaert 1867, 99–100. Cambier was Raad van het stadsbestuur in 1449, 1455, 1459 en 1467, ontvanger in 1453, burgemeester in 1451, 1457, 1470. Van Dilbeke was ontvanger in 1438: Stein 1991, 141 n. 13.

23 Yvonne Yiu, ‘Discipline or security? An analysis of the power mechanisms used to regulate the late medieval pilgrimage to Notre-Dame de Grâce at Scheut near Brussels’, *Peregrinations* 2 (2005), http://peregrinations.kenyon.edu/vol2-1/specilsection/yiu_edit_3.pdf, 37; Den Haag KB 71 G 25, f. 51v–52r. Vergelijk De Waha 1978, 138–140, die aanneemt dat dit deel van de gebeurtenissen zich later afspeelde.

24 Het is onbekend wanneer de glazen werden aangebracht, in ieder geval vóór Dullaert in 1471 zijn kroniek schreef. Zie hiervoor Dullaert p. 98–100, zie vooral ook het artikel van Mario Damen in deze bundel.

25 Yiu 2005, 38.

Tot dit moment was de betrokkenheid van Brussel nog voornamelijk institutioneel, maar toen het stadsbestuur op 22 maart 1455 het besluit nam om een kartuizerklooster te stichten op de plaats van de kapel – waarover later meer – raakte de stad ook financieel verwickeld. Zeven cellen zouden worden gebouwd, een aantal dat werd beschouwd als het minimum voor een levensvatbaar klooster van de kartuizerorde.²⁶ Alle cellen moesten echter wel gedoteerd worden met 30 Rijns gulden per jaar, zo schatte men. De stad wilde haar eigen vermogen hiervoor niet aanspreken maar bedacht dat de benodigde 210 Rijns gulden konden worden geput uit de dotaties van de zogenaamde Zakbroeders, die in handen waren van de broeders van het St.-Nicolaashospitaal, een hospitaalbroederschap die zich richtte op de huisvesting en verzorging van vrome, maar arme pelgrims.²⁷ De Nicolaasbroederschap bevond zich in de vijftiende eeuw in een desolate toestand: waren er in 1400 nog veertien broeders, een halve eeuw later was dit getal geslonken tot zeven, meest bejaarde lieden. Bij de stichting van het kartuizerklooster werd de broederschap opgeheven en de dotaties van de broeders werden toegekend aan het nieuwe klooster. Uiteraard werd voor de overgebleven broeders een humane oplossing gezocht.

Al heel snel bleken de dotaties van de eenvoudige Zakbroeders niet te volstaan om een even grote groep kartuizer monniken te onderhouden. Bovendien moest het klooster zelf nog worden gebouwd, de cellen en de bijgebouwen. Men was er van uitgegaan dat de inkomsten van de Mariadevotie daarvoor zouden volstaan, maar al spoedig vond een dramatische terugval plaats van de inkomsten van de vrome pelgrims. Het stadsbestuur zag zich gedwongen om meer geld ter beschikking te stellen. Men overwoog om het klooster van de Witte Vrouwen van Jericho te liquideren, maar volgens Dullaert zag men daarvan af, toen men zich realiseerde dat die volgens de regel van St. Victor leefden – voorzag men juridische problemen? De financiering moest door de stad zelf worden opgebracht. Men wilde eenmalig het grote bedrag van 500 Rijns gulden ter beschikking stellen om de bouw van het klooster mogelijk te maken. Binnen de stadsraad ontstond verzet tegen het investeren van gemeenschapsgelden in een klooster. Temeer omdat de financiële situatie van de stad weinig rooskleurig was. Sinds de jaren '30 van de vijftiende eeuw slaagde de stad er steeds moeizamer in te voldoen aan de groeiende financiële verplichtingen. Vooral het tekort aan activa was nijpend. Een oplossing werd gezocht in de uitgifte van lijfrenten en erfrenten. In de jaren '50 van de vijftiende eeuw werden de problemen onbeheersbaar, toen de stad een grote financiële bijdrage leverde aan het neerslaan van de Gentse opstand, en zowel een nieuwe zaal bij het hertogelijk paleis als de toren van het stadhuis aan de Grote Markt liet bouwen. Op 13 mei 1456 zagen de

26 Het getal zeven is in deze context opmerkelijk. Gewoonlijk bestond een kartuizerklooster uit twaalf of eventueel 24 cellen. We mogen veronderstellen dat het getal zeven hier tevens een referentie is aan de zeven *founding fathers* van de kartuizerorde.

27 De orde van de Zakbroeders werd in het midden van de veertiende eeuw gesticht als afsplitsing van de franciscanen, onder de formele aanduiding van *Fratres de penitentia Jesu Christi*. Ze kenden een razendsnelle verspreiding in het derde kwart van de dertiende eeuw maar de orde werd in 1274 opgeheven. De Nicolaasbroeders werden in de volksmond eveneens vaak aangeduid als Zakbroeders. In het midden van de vijftiende eeuw bevond deze broederschap zich in een desolate toestand. A. Blevi, *Uit de geschiedenis van Scheut*, vol. 2, *De Zak- en de St.-Niklaasbroeders nabij het Magdaleentje* (Brussel 1955), passim; Simons 1987, 60, 99, 170; K. Elm, 'Sackbrüder', in: *Lexikon des Mittelalters* VII (München 1995), 1244.

rentmeesters zich gedwongen een groot aantal stedelijke molens te verpachten om aan contant geld te komen.²⁸ Het is aannemelijk dat deze uitverkoop direct verband hield met de versnelde uitbetaling van de toegezegde gelden aan Scheut, een maand eerder. Het verzet tegen de beslissing om Scheut te stichten was aanvankelijk dan ook vooral financieel van aard: twee stadsontvangers wezen op de risico's verbonden aan de stichting, maar de ene begon zodanig te stotteren dat niemand hem meer begreep, en de andere zei in de zenuwen precies het tegendeel van wat hij wilde zeggen. Voorstel aangenomen.²⁹

In de zomer van 1456 moest er opnieuw geld bij, blijkt uit de stichtingsakte van het klooster, gedateerd 14 oktober. Behalve de 500 Rijngulden voor de bouw, was nog 100 Rijngulden nodig om het klooster in te richten, zo ontdekte men. Maar op 14 oktober werd dan ook alles definitief geregeld: het klooster kreeg het noodzakelijke bedrag, de inkomsten uit de dotaties van de Zakbroeders en het overschot van de vrome giften van de kapel gewijd aan Onze Lieve Vrouw. De stad stelde zich bovendien garant voor de veiligheid van het klooster. Het is opvallend dat de ambities voor de omvang van het klooster naar boven werden bijgesteld. Was er eerder sprake van slechts zeven cellen, nu werd een verdere uitbreiding tot veertien cellen voorzien; wel beperkte Brussel haar inspanning tot de toegezegde zeven cellen en blijkbaar verwachtte men een bijdrage van andere geldschietters. Het aantal cellen werd gebonden aan een maximum van twintig.³⁰ Tegenover de vrijgevigheid van de stad stonden voor het klooster op het eerste gezicht maar weinig verplichtingen: de kloosterlingen moesten de kapel van Onze Lieve Vrouw onderhouden en er zorg dragen voor de eredienst. Bouwwerkzaamheden aan het klooster mochten alleen worden uitgevoerd door ambachtlieden uit Brussel. Voor het stadsbestuur en de inwoners was ongetwijfeld de belangrijkste bepaling dat in het klooster jaarlijks drie maal een mis moest worden gecelebreerd ter ere van de stad.³¹

Daarmee was als het ware het fundament van het kartuizerklooster te Scheut gelegd. De eerste bouwwerkzaamheden zouden spoedig aanvangen. Zeven lemen cellen werden gebouwd en de bestaande kapel van Onze Lieve Vrouw werd verlengd en verbreed. Een scheidingswand deelde de kapel in twee delen, zodat de pelgrims het beeldje konden blijven bezoeken en de monniken ongestoord hun diensten konden houden. Verder werden voor de monniken een keuken en een refter aangelegd. In september 1456 betrokken de eerste bewoners het klooster: zes monniken, één convers en twee donaten. Zij stonden onder leiding van prior Hendrik van Loen, die eerder prior was van de kartuis te Herne en die eerder al intensief betrokken werd bij de stichting van Scheut. Op 30 oktober bracht het stadsbestuur een bezoek aan het klooster om te zien of alles in orde was. Op die dag kwamen ook Philips de Goede, Karel van Charolais en de Franse

28 Claire Dickstein-Bernard, *La gestion financière d'une capitale à ses débuts: Bruxelles, 1334-1467* (Brussel 1977), 179-181.

29 Dickstein-Bernard 1965, 485-486.

30 De aantallen cellen wijken af van de gebruikelijke getallen bij de kartuizers, waar men meestal uitgaat van twaalf cellen, of eventueel een verdubbeling tot 24 of een verdrievoudiging tot 36. Vergelijk: Braunfels 1972.

31 Zie de stichtingsoorkonde: Wenen Österreichische Nationalbibliothek, Series Nova (verder ÖNB, SN) 12779, f. 44r-48r.

kroonprins Lodewijk naar Scheut. Bij deze gelegenheid doneerde Philips een jaarlijkse toelage van 400 ezelslasten hout en drie kuilen houtskool.³²

De politieke verhoudingen in Brussel

Naar eigen zeggen was het initiatief om een kartuizerklooster te vestigen bij de kapel van Onze Lieve Vrouw afkomstig van stadssecretaris Adriaan Dullaert. Hij legde zijn plan voor aan een groepje machtige Brusselaars: amman Jan van Edingen, de patriciërs Amelrik Was en Jan de Mol, 'rechtvaardig, politiek, machtig, verstandig' en stadspensionaris, meester Petrus de Thimo.³³ Zij loodsten het plan vervolgens door de stadsraad. Wat in eerste instantie een betrekkelijk normale procedure lijkt voor het stichten van een klooster, is bij nader inzien de uitkomst van een lange reeks politieke afwegingen, genomen door het stadsbestuur. Om de besluitvorming van het stadsbestuur te begrijpen, is het noodzakelijk een korte blik te werpen op de samenstelling van de magistratuur.

Tot het begin van de vijftiende eeuw werd het stadsbestuur absoluut beheerst door de Brusselse geslachten, zeven groepen families die het stedelijk patriciaat vormden. Uiteindelijk werd de achtergrond van de geslachten gevormd door ongeveer 300 families, voornamelijk grondbezitters, handelaars en industriëlen. Uit deze geslachten werden de schepenen benoemd. Ieder geslacht mocht drie kandidaten voorstellen, en de hertog kon dan uit deze 21 kandidaten de zeven schepenen verkiezen. Deze schepenen verkozen dan weer twee ontvangers, die het financiële beleid en de administratie voerden. Het beleid van de stad werd dus bepaald door negen personen. De revolutionaire gebeurtenissen van de jaren 1420-1422 leidden tot een vergroting van het aantal politieke mandaten en tot een verbreding van de achterban. De zogenaamde 'naties' kregen nu een stem in het kapittel. De naties waren samengesteld uit kandidaten van de ambachtsgilden. Zij kregen alles bij elkaar negen magistratuurposities (zes raden, twee ontvangers en een burgemeester), maar aangezien de geslachten er eveneens een burgemeester bij kregen, en bovendien een grote invloed verwierven in de benoeming van de kandidaten van de naties, bleef de politieke macht in essentie bij de geslachten liggen. Naast het stadsbestuur was er een tweede belangrijke politieke factor in de stad: de vertegenwoordiger van de hertog, of amman. Deze was aangesteld om namens de hertog orde en rust te handhaven. Zijn taak ging echter verder, zo was hij een belangrijke schakel tussen hertog en stad bij het doorvoeren van ordonnanties en bij de benoeming van schepenen.

De formele bestuurlijke structuren vormden maar een deel van de Brusselse politieke werkelijkheid. Tenminste even belangrijk waren de informele verhoudingen tussen facties.³⁴ Het onderzoek van Claire Dickstein-Bernard heeft aangetoond dat de stichting

32 Brussel KB 5764, f. 27r-30r.

33 Dullaert 1867, 104. Citaat: 'viris justis, politicis, potentibus et prudentibus, amicis et specialibus hujus rei promotoribus'.

34 Het is opvallend dat de stichting van het kartuizerklooster in Amsterdam in 1393 eveneens verband vertoont met de tegenstelling tussen Hoekse en Kabeljauwse facties: De Melker 2002, 101-109. Het kartuizerklooster te Geertruidenberg werd gesticht door Willem van Duvendorde, die later eveneens betrokken raakte in de strijd tussen Hoeken en Kabeljauwen: J.G.M. Sanders, *Waterland als woestijn. Geschiedenis van het*

van de kartuis te Scheut werd gedragen door een van de politieke facties in Brussel: Jan de Mol, Amelrik Was, Adriaan Dullaert en vooral Jan van Edingen waren diepgaand verwickeld in de Brusselse factiestrijd. De politieke corruptie werd in zijn volle omvang duidelijk, toen de hertog in 1469-1471 een onderzoek liet doen naar de al decennia lang aanslepende geschillen in en om het Brusselse stadsbestuur. In deze uitspraak refereert hij aan de gebeurtenissen gedurende de afgelopen vijftien jaar, dus de periode dat ook Scheut werd gesticht. Woordvoerder Willem van Clugny laat weten dat de hertog ter ore is gekomen dat,³⁵

tusschen de goede mannen van den geslechten van zijnder voirs. stad van Brussel sekere partisepen ende tweedrachten gehouden waren geweest, miits den welken zij jaerlix hen gepijnt hadden ende pijnden over beyden zijden te vercrigen de wette ende tregiment ende dbewint van der pollicien van der selver stad, gevende alsoe daeromme van jare te jare groote sommen van penningen den selven mier genedigen heere ende anderen.

De facties in de Brusselse politiek worden nogal misleidend aangeduid met de namen van de twee leidende families, respectievelijk 'De Mol' en 'Kestergat'. Vooral de laatste naam leidt tot verwarring, want de factie is vernoemd naar amman Jan van Edingen, heer van Kestergat. In de jaren '60 was Jan inderdaad de belangrijkste patroon van een groep waarin de familie Van der Noot een belangrijke rol speelde. Tot 1461 behoorde hij echter niet tot de zogenaamde factie Kestergat, maar tot de factie De Mol. Hetzelfde gold voor Amelrik Was en Jan de Mol. Zolang Jan van Edingen er deel van uitmaakte, van ongeveer 1450 tot 1461, dus op het moment dat het klooster Scheut werd gesticht, was de factie De Mol oppermachtig in Brussel. Rond 1460 ontstonden er problemen tussen Van Edingen en het Brusselse stadsbestuur en eerstgenoemde werd leider van zijn eigen factie-Kestergat. Ook stadssecretaris Adriaan Dullaert behoorde in de jaren '50 tot de factie De Mol, want anno 1471 duidt hij Jan van Edingen aan met de veelzeggende woorden: 'tunc temporis dominum et amicum meum fidelissimum'.³⁶

Amman Jan van Edingen, heer van Kestergat en burggraaf van Grimbergen, was zoiets als de onderkoning van Brussel. Al in 1430 was hij benoemd tot amman van Brussel en in het midden van de vijftiende eeuw had hij een schijnbaar onaantastbare positie opgebouwd in de stad. Als geen ander was hij op de hoogte van de politieke verhoudingen en bovendien kon hij namens de hertog de schepenen benoemen. Belangrijker was nog het feit dat hij over uitstekende connecties aan het Bourgondische hof beschikte. Hij bekleedde daar de functie van hofmeester en vanaf 1451 komt hij honderden malen voor in de aanwezigheidsregistratie. Op 8 oktober 1455 werd hij benoemd tot lid van de prestigieuze en machtige Raad van Brabant en in 1462 werd de positie van amman levenslang aan hem en zijn zoon toegekend.³⁷ De connecties met het hof waren niet

kartuizerklooster 'Het Hollandse huis' bij Geertruidenberg 1336-1595. (Hilversum 1990) (Hollandse Studiën 25), 18-24.

35 Brussel Stadsarchief, handschrift (verder SAB) VIII, f. 255r-257v.

36 Dullaert 1867, 103.

37 *Den luyster ende glorie van het hertoghdom van Brabant* (3 delen, Brussel 1699), II, 145-148.

uitsluitend formeel, hij had intensieve persoonlijke contacten met zowel Philips de Goede, als met zijn zoon Karel van Charolais en met de Franse kroonprins Lodewijk XI. Zo komt hij voor als verteller in twee van de verhalen van de beroemde *Cent nouvelles nouvelles*, een Bourgondische *remake* van de *Decamerone*, waarin behalve Jan van Edingen ook tal van hovelingen, de Franse kroonprins Lodewijk XI en wellicht de hertog zelf als vertellers figureren. Bovendien droeg Van Edingen een door hem zelf in het Frans vertaalde Brabantse kroniek op aan Philips de Goede.³⁸

Jan van Edingen was intensief verweekeld in de stichting van Scheut. Vanuit zijn positie als amman, verantwoordelijk voor de publieke orde, was hij in 1450 al betrokken bij de bouw van de kapel bij het Mariabeeldje. Maar hij had ook een grote voorliefde voor de kartuizerorde. Zijn verre verwant, Walter II van Edingen, had in 1314 namelijk het kartuizerklooster klooster te Herne gesticht. En vroeger had Jan herhaaldelijk een bezoek gebracht aan het klooster, en was hij getroffen door de gesprekken met de monniken.³⁹

Ende doer dien dat heere Jan van Edingen alias van Kestergat amman van Brussele groote liefde ende faveur droech totter ordenen van den chatroisen, eensdeels dat zijn voersaten oft van sijnen maescapen ende geslechte hadden geweest fundateurs van den chatroisen tot Hernen bij Edinghen, gemerct oock dat hij int zelve cloistere niet verre van sijnder heerlicheijt gelegen dickmael hadde verkeert waer doere hij kende die conversatie van den religieusen die hem zeere behaechde.

Vermoedelijk was het aan zijn tussenkomst te danken dat Jan van Loen, prior van het klooster de Herne, werd aangesteld tot de eerste prior van Scheut.⁴⁰

Ook Amelrik Was en Jan de Mol behoorden tot de factie De Mol. Was begon zijn politieke carrière in het midden van de jaren '40 als schepen van Brussel, later volgden tal van benoemingen als schepen, ontvanger of burgemeester. De Mol werd in 1456 voor het eerst op een dergelijke positie benoemd.⁴¹ De rol van Petrus de Thimo binnen deze groep is minder duidelijk. Weliswaar was hij als stadspensionaris de belangrijkste ambtenaar van Brussel, maar er zijn geen aanwijzingen dat hij tot de factie De Mol behoorde.

In de Brusselse verhoudingen vergden de verwerving en vooral het behoud van politieke macht investeringen, giften aan zowel de hertog zelf als aan invloedrijke tussenpersonen. Zij bepaalden immers uiteindelijk wie het pluche van de bestuurszetels kon genieten. Bij deze giften kon het soms om geldschenkingen gaan, maar soms om meer tastbare objecten. Zoals we zullen zien, kan de stichting van het klooster Scheut worden beschouwd als een belangrijke gift aan hertog Philips de Goede. Ongetwijfeld

38 Bartier 1942, 343 n.1, 350; F. de Ryckman de Betz, F. de Jonghe d'Ardoye, *Armorial et biographies de chanceliers et conseillers de Brabant*, 4 vols. (Hombreek 1957), I, 421-424; Ph. Godding, *Le Conseil de Brabant sous le règne de Philippe le Bon (1430-1467)* (Brussel 1999) (Mémoires Académie royale de Belgique Classe des Lettres 19), 92. Voor Van Edingens kroniek: J. Bognet, 'Le livre des cronicques de Brabant, par Jehan d'Enghien', *Bulletin de la Commission royale d'histoire* 3e serie, 8 (1856), 355-387.

39 Den Haag KB 71 G 25, f. 55v-56r.

40 Dullaert 1867, 165.

41 Voor Amelrik Was, zie: Bartier 1942, 348 n. 3: schepen in 1445, 1450, 1455, 1460 en 1470; ontvanger in 1447, 1453, 1458, 1464 en 1471; burgemeester in 1447, 1453, 1458, 1464, 1471. Voor Jan de Mol: Bartier 1942, 347 n. 3: schepen in 1456, 1464; ontvanger in 1463, burgemeester in 1460.

viel de stichting daarmee onder de 'grootte sommen van penningen' die leden van de factie De Mol schonken aan Philips de Goede en zijn omgeving om te worden benoemd en herbenoemd in het stadsbestuur. In ieder geval kunnen we constateren dat de factie oppermachtig bleef in de Brusselse politiek tot 1461. Pas op het moment dat Van Edingen in conflict raakte met het zittende stadsbestuur en vervolgens zijn eigen factie creëerde, werd die dominantie bedreigd. In 1463-1464 werd de Brusselse Wet verzet en kreeg de stadsraad een geheel andere signatuur. Van Edingen zelf kwam schijnbaar ongeschonden uit de strijd. Hij hield tot 1466 zijn bevoorrechte positie aan het hof. In 1477 viel ook voor hem het doek. Na de dood van Karel de Stoute trokken opstandige ambachtslieden door de Brusselse straten. Zij hadden het onder andere op de oud-*ammann* voorzien en ze hadden zelfs al een beul meegenomen voor de eindafrekening. Jan van Edingen wist te ontkomen, werd verbannen en overleed in 1478.⁴²

In het kielzog van de factie De Mol, verliep ook de politieke carrière van Amelrik Was en Jan de Mol aanvankelijk voorspoedig,⁴³ en dat geldt ook voor die van stadspensionaris Petrus de Thimo. Op 14 september 1455, midden in het proces dat leidde tot de stichting van Scheut, werd hij door persoonlijke tussenkomst van Philips de Goede benoemd tot kanunnik van St. Goedele.⁴⁴

Residentiepolitiek

De politieke verhoudingen in de Brusselse benedenstad werden in belangrijke mate beheerst door hetgeen zich op de hoogte van de Coudenberg afspeelde. Vanaf de dertiende eeuw was Brussel over het algemeen de bevoorrechte residentiestad van de hertogen van Brabant. Aanvankelijk was Leuven de grote concurrent, maar vanaf de late dertiende eeuw had Brussel het pleit schijnbaar definitief gewonnen. Brussel liet zich graag voorstaan op de fantastische opties tot jacht die vooral het nabijgelegen Zoniënwoud bood. Daarnaast was er een fraai park pal naast het paleis, waar vele vormen van vertier mogelijk waren.

Waarom was Brussel zo geïnteresseerd in de vestiging van het hertogelijk hof? Drie argumenten speelden daarbij een rol. Aan de ene kant had zich binnen Brussel een gespecialiseerde industrie en middenstand ontwikkeld, die zich specifiek richtte op de luxevraag van het hof.⁴⁵ Een kleine indruk daarvan wordt gegeven door de dichter van de Voortzetting van de *Brabantsche Yeesten*, wanneer hij de voordelen van de aanwezigheid van hertog Wenceslas in de stad beschrijft:⁴⁶

42 Alexandre Henne, Alphonse Wauters. *Histoire de la ville de Bruxelles* (3 delen, Brussel 1845) I, 279-280.

43 Amelrik Was werd in 1477 veroordeeld wegens corruptie en onthoofd: Henne, Wauters 1845 I, 279.

44 J.F. Kieckens, 'Pierre de Thimo. Avocat pensionnaire de la ville de Bruxelles, chanoine et trésorier de Sainte-Gudule, 1393-1474 et les de Thimo de la Campine et Louvain, d'après des documents inédits du XIVe et du XVe siècle' *Annales de l'Académie d'archéologie de Belgique* 49 (1896; 1897), 57-62; Robert Stein, *Politiek en historiografie. Het ontstaansmilieu van Brabantse kronieken in de eerste helft van de vijftiende eeuw* (Leuven 1994) (Miscellanea Neerlandica 10), 116-117.

45 Peter Stabel, 'For mutual benefit? Court and city in the Burgundian Low Countries', in: Steven Gunn, Antheun Janse (red.), *The court as a stage. England and the Low Countries in the later Middle Ages* (Londen 2006), 101-117.

46 J.F. Willens, J.H. Bormans (eds), *Die Brabantsche Yeesten of Rymkronyk van Brabant* (7 boeken in 3 dln, Brussel 1839-1867) boek VI, vers 6938-6958.

Caetsen, danssen, tornyen, steken,
 Was meest des hertoghen hanteren,
 Met vrouwen ende joncvrouwen hoveren,
 In vrouden, ende in melodien,
 Des hem tvolc wel mocht verblien,
 Al meestdeel te Bruessel binnen;
 Want men plecht daeraen te winnen
 In herbergen ende in cabaretten,
 Ende andre die hem ter neringhe setten,
 Scilders, lormiers ende goutsmede,
 Sadelers, helmslaghers mede,
 Permentiers en cordewaniere,
 Beckers, brieders, taverniere,
 Ende al dat hem op neringe paste,
 Wonnen aen die vremde gaste,
 Die den hove volghden nare,
 Dat noch die menighe wert geware
 In sijn burse, op desen dach,
 Die den hertoghe noit en sach,
 Maer dat sijn vorders mildelike
 Wonnen aen den hertoghe rike.

Ook in het midden van de vijftiende eeuw vormde de aanwezigheid van het hof een belangrijke impuls voor de kwijnende stedelijke economie. Het feit dat veel van de luxe-ambachten waren betrokken bij het Brusselse stadsbestuur, zorgde ervoor dat dit argument op een brede politieke steun kon rekenen. Een tweede argument is het feit dat de aanwezigheid van het hof bijdroeg aan de eer van de stad, haar maakte tot wat later werd aangeduid als de 'princelijke hoofstad van tNederland'. Bij de stichting van Scheut wees Petrus de Thimo op dit gegeven, toen hij de stadsraad wilde overhalen tot subsidiëring.⁴⁷ Tenslotte schiep de aanwezigheid van de hertog en van tal van invloedrijke hovelingen voor de stedelijke politieke elite de gelegenheid om met de machthebbers in contact te komen, en misschien nog meer, om door de andere stedelingen te worden geassocieerd met het hof. In veel gevallen nodigde het stadsbestuur de hertog, hertogin, kroonprins, hoge edelen en belangrijke kerkelijke leiders uit om aanwezig te zijn bij de grote publieke manifestaties.⁴⁸

In de eerste decennia van de vijftiende eeuw had Brussel zich een stevige plaats verworven als belangrijkste residentiestad van de hertogen van Brabant. Deze comfortabele positie werd echter bedreigd toen de hertogen van Bourgondië anno 1430 de

47 Het argument van De Thimo: ÖNB 12.779, f. 32r; voor de aanduiding 'Princelijke hoofstad' (vroeg zestiende eeuw): <http://dutchrevolt.leidenuniv.nl/nederlands/bibliografie/Secundaire%20literatuur/renaissance.htm>.

48 Stabel 2006, 116; Robert Stein, 'Brussel: de processie van de Zavel. Religieus spektakel en politieke belangenbehartiging', in Wim Blockmans, Herman Pleij (red.), *Plaatsen van herinnering. Nederland van prehistorie tot Beeldenstorm* (Amsterdam 2007), 386-397.

Brabantse hertogstitel in bezit kregen. Tot dat moment was Brabant een zelfstandig vorstendom geweest, maar van nu af was het hertogdom in een personele unie verenigd met het hertogdom Bourgondië, met Vlaanderen, Henegouwen, Holland, Zeeland enzovoort. Brussel stond niet alleen in zijn ambities om de hertogen een onderkomen te bieden en de stad moest hernieuwd de concurrentie aangaan met andere steden, met Rijsel, Brugge en Gent, met Hesdin, Valenciennes en Bergen. In 1429 liet Brugge het Prinsenhof uitbreiden, in 1448 waren er nieuwe bouwplannen in Dijon, later nog in Hesdin.

De hertogelijke aanwezigheid was gewenst, de hertogen waren zich daar zeer van bewust en poogden hun unieke positie maximaal uit te buiten. De gang van zaken in Valenciennes in 1459 is misschien wel illustratief. In 1458 eiste Philips de Goede dat, als Valenciennes wilde dat hij daar vaker zou resideren, de stad de Salle-de-Comte zou verbouwen tot een aangenaam verblijf. Toen de stad hem daarvoor een bedrag van 3200 schilden aanbood, antwoordde hij dat dit onvoldoende was, aangezien Brussel voor 40.000 schilden aan de Coudenberg vertimmerde, en Rijsel voor 10.000 schilden aan het paleis Rihour.⁴⁹

Al voor de komst van de Bourgondische hertogen voerde Brussel een min of meer consistente politiek om de hertogen over te halen hun hofhouding daar te vestigen, maar in 1430 werd de intensiteit daarvan sterk opgevoerd, en daarmee de kosten. In dat jaar kocht de stad een complete volkswijk op om het park, de Warande, bij het paleis te kunnen uitbreiden. De aanleiding daartoe was, zoals Philips de Goede zelf formuleerde, 'opdat wy te meer gehouden ende geneygt souden sijn onse residencie bynnen der selver onser stat te houden'. Tegelijkertijd werden ook de woonvertrekken van het paleis uitgebouwd.⁵⁰ Toen dat onvoldoende resultaat opleverde, werd in de jaren '50 van de vijftiende eeuw een nieuwe campagne gestart. De belangrijkste investering was de bouw van een nieuwe zaal bij het hertogelijk paleis op de Coudenberg, geheel op stadskosten en geheel volgens de specificaties van de hertog zelf. De hertog was hier duidelijk de eisende partij, want in 1458 beklaagde hij zich dat de werkzaamheden niet snel genoeg opschoten.

Wat had de aanwezigheid van het hof te maken met de stichting van het kartuizerklooster? Het Bourgondische hof staat vooral bekend om zijn lust naar luister, maar bij de belangrijke afwegingen van de vorsten speelde meer mee dan louter jachtplezier en *conspicuous consumption*. De hertogen zochten dan ook meer dan alleen goede jachtgronden en een goedvoorzien markt.⁵¹ Ook voor het mentale en religieuze welbevinden van de hertogen moest men zorg dragen. In de tweede helft van de jaren dertig trad de stad voor het eerst op in deze sfeer. In die periode werd namelijk geconstateerd dat de hertog veelvuldig elders verbleef en men polste wat de reden van zijn afwezigheid was.

49 W. Paravicini, 'Die Residenzen der Herzöge von Burgund, 1363-1477', in: W. Paravicini, *Menschen am Hof der Herzöge von Burgund* (Stuttgart 2002), 447-506, aldaar 476-489.

50 M.A.G.B. Schayes, 'Documents inédits sur les travaux exécutés au château des duc de Brabant et à son parc, à Bruxelles, pendant les XVe et XVIe siècles', *Annales de l'Académie d'archéologie de Belgique* 11 (1854), 315-338, aldaar 320-322; Arlette Smolar-Meynard, 'Van de oorsprong tot Karel V', in: Arlette Smolar-Meynard (red.), *Het paleis van Brussel. Acht eeuwen kunst en geschiedenis* (Brussel 1991), 15-90, aldaar 30-46.

51 Vergelijk: Stabel 2006.

De hertog wees op het feit dat er geen kartuizerklooster was in de onmiddellijke nabijheid van Brussel.⁵²

Notre bon duc, ayant été souventefois sollicité par la noblesse et le magistrat à ce qu'il tiendrait plus assiduellement sa cour à Bruxelles, il leur repondit qu'il n'avoit pas la ses bons pères qui estoient les chartreux qu'il cherisoit particulièrement. De qui les enagagea d'en faire venir quelques uns de la Chartreux de Dijon, aux quels on accorda la nouvelle chapelle avec quelques maisons au voisinage de la cour.

De voorliefde van de Bourgondische hertogen voor de kartuizerorde is bekend. Zij sloten daarmee aan bij de belangstelling van verschillende vorstenhuizen en bij die van andere groten, als paus Innocentius VI en Gian-Galeazzo Visconti. Belangrijker is vermoedelijk het feit dat koning Karel V van Frankrijk (1364-1380) het kartuizerklooster te Vauvert, bij Parijs, liet uitbouwen tot een hoogtepunt van kerkelijke architectuur.⁵³ Zijn broer, Philips de Stoute van Bourgondië, koesterde een vergelijkbare belangstelling, getuige de bouw van het klooster te Champmol, buiten Dijon. De eerste plannen daartoe dateren uit 1373, maar de definitieve stichting liet op zich wachten tot 1385. De intentie van Philips was om het te laten dienen als mausoleum voor de Bourgondische dynastie.⁵⁴ Maar ook Philips de Goede persoonlijk was geïnteresseerd in deze orde, zo blijkt uit het verdrag van Atrecht van 1435, één van de meest markante manifestaties van de Bourgondische macht. Voor Philips was dit verdrag een vergelding voor de moord op zijn vader Jan zonder Vrees in 1419 in opdracht van de Franse koning. Hij liet daarin optekenen dat de koning een kartuizerklooster zou oprichten nabij de brug van Montereau, de plaats van de moord. Het verdrag stelt specifiek vast dat er cellen moesten zijn voor een prior en twaalf monniken, een pandgang, refectoria, schuren enzovoort.⁵⁵ Hertogin Isabella van Portugal toonde eveneens een grote voorliefde voor de kartuizers, zo schonk zij gedurende haar leven niet minder dan twaalf cellen aan zes kartuizerkloosters. Daarbij liet zij steeds koperen plaquettes aanbrengen om dit heuglijke feit te gedenken.⁵⁶ Voor Brussel was het punt nu, dat de belangrijkste concurrenten als residentiestad, Dijon, Gent, Brugge, Valenciennes, alle beschikten over een kartuizer-

52 ARAB Manuscrits divers 833bis, p. 92. Kroniek opgesteld door de archivaris van de Raad van Brabant Henri-Guillaume Wynants (+1762). Vergelijk SAB, handschrift 2911, p. 64; SAB, handschrift 2955 (ongefolieerd) en de citaten bij A. Blevi, *Uit de geschiedenis van Scheut*. Vol. 3. *De kartuizers te Brussel* (Brussel 1957), 28-29 en n. 61.

53 Paul Biver, Marie-Louise Biver. *Abbayes, monastères et couvents de Paris des origines à la fin du XVIIIe siècle* (Parijs 1970), 105-118; Anselme Dimier. *Les moines bâtisseurs. Architecture et vie monastique* (Parijs 1964), 140.

54 Richard Vaughan, *Philip the Bold, the apogee of Burgundy* (Londen 1970), 202-205; Bertrand Schnerb, *L'Etat bourguignon 1363-1477* (Parijs 1999), 125-133. Het klooster Champmol, met al zijn kunstschatten, wordt uitputtend besproken in: Prochno 2002.

55 E. Cosneau, *Les grands traités de la Guerre de Cent Ans* (Parijs 1889), 116-151, artikel 6. Het idee om een kartuizerklooster te vestigen kwam ook reeds in 1429, tijdens een eerder stadium in de onderhandelingen, aan de orde: Joycelyne Gledhill Dickinson, *The Congress of Arras, 1435. A study in medieval diplomacy* (Oxford 1955), 166 en n. 2.

56 Monique Sommé, *Isabelle de Portugal, Duchesse de Bourgogne. Une femme au pouvoir au XVe siècle* (Lille 1998), 463-467; G. des Marez, *L'origine et développement de la ville de Bruxelles. Le quartier Isabelle et Terarken*. (Brussel 1927), 68; M. Soenen, 'Chartreuse de Scheut, à Anderlecht', in: *Monasticon Belge VI. Province de Brabant* (Luik 1972), 1385-1427, aldaar 1401.

klooster in de onmiddellijke nabijheid. Nabij Dijon was natuurlijk de kartuis van Champmol, gesticht door Philips de Stoute, in de omgeving van Gent was de kartuis van Koningsdal, Brugge kon zelfs wijzen op twee kloosters van deze orde, één voor mannen en één voor vrouwen, respectievelijk Sint-Kruis en Sint-Andries.

Al spoedig na het aantreden van Philips de Goede als hertog van Brabant realiseerde het Brusselse stadsbestuur zich de religieuze tekortkoming. Op aandrang van de hertog vestigden zich kort voor 1440 enkele individuele kartuizers – niet uit Dijon, zoals het eerdere citaat wil, maar uit Antwerpen – in de omgeving van het hof. Een *refugium* werd ingericht in een paar panden en een kapel die Gilles van den Berge in 1437 schonk aan de kartuizers uit Antwerpen en Herne. De stad Brussel was hier nauwelijks financieel bij betrokken, hoewel het wel aannemelijk is dat zij een bescheiden bijdrage leverde aan het onderhoud.⁵⁷

In de eerste helft van 1454 poogde de stad tot een meer definitieve oplossing te komen. Op dat moment was de kapel van Scheut slechts één van de mogelijke locaties voor een dergelijk klooster. Enkele leden van het stadsbestuur, behorend tot de factie De Mol, namen contact op met twee kartuizer prioren, Jacob Ruebs, prior van Koningsdal te Gent en Hendrik van Loon van de kartuis Kapellen te Herne, om een aantal plaatsen in de omgeving van de stad te bezoeken om vast te stellen of die geschikt waren voor een nieuw te stichten kartuizerklooster.⁵⁸ Zij bezochten het klooster van de Witte Zusters van Jericho in St.-Jans-Molenbeek, de kapel van St.-Joost ten Noode, het klooster van de Begarden binnen Brussel, een particulier huis en een grote tuin in St.-Gilles, een plaats nabij het klooster van de Zwarte Zusters in Brussel en uiteindelijk de kapel te Scheut. Het laatste bezoek werd afgelegd in aanwezigheid van Adriaan Dullaert en van stedelijk bouwmeester Gilles Joes, die in 1431 ook betrokken was bij de uitbouw van het hertogelijk paleis.⁵⁹ Naar verluidt waren de kartuizer priors onmiddellijk gecharmeerd van de locatie te Scheut en van de kapel. Tegelijkertijd constateerde men dat er geld beschikbaar moest komen om op deze plaats een klooster te vestigen.⁶⁰ Uiteraard werd de Brusselse magistraat aangesproken voor de aanvullende financiën. Toen het project van de bouw van een kartuizerklooster voor de stadsraad werd gebracht, benadrukte woordvoerder Petrus de Thimo de betekenis van de stichting voor de relaties met het hertogshuis:⁶¹

Overmids de eerbaerheit ende dueghdelicheit van der stad van Bruessel, ende van den goeden volke, ende oic want onse genedige heere de hertoge ende hertoginne die, zoe men vernempt, boven alle ordenen de voirs. religie in zunderlinger gratien ende werdicheiden altijt hebben gehadt, vele meer ende dickere huere residentie bynnen der voirs. stad van Bruessel te houden pligen als zij in

57 ÖNB SN 12.779, f. 45r. Pl. F. Lefèvre, *L'organisation ecclésiastique de la ville de Bruxelles au Moyen Ages* (Leuven 1942), 97-98; Blevi (1957-3), 36-56; H. Delvaux, J. de Grauwe, 'Chartreuse de Sainte-Catherine', in: *Monasticon Belge*, VII, *Province d'Anvers* (Luik 1993), 673-729, aldaar 702-703.

58 De Grauwe 1989, 968-969.

59 Smolar-Meynart 1991, 30.

60 Henne, Wauters 1845, 38.

61 ÖNB, SN 12779, f. 32r.

Brabant zijn dan tot anderen plaatsen ende dat oic van geliken goidshusen omtrint Brussel niet gesticht en es.

Zoals bekend besloot de raad, mede naar aanleiding van deze rede, om de benodigde gelden vrij te maken. Om verder tegemoet te komen aan de hertogelijke voorliefde voor de kartuizers, werd het bestaande *refugium* nabij het hof voorlopig gehandhaafd.⁶²

Het is duidelijk dat de gewenste aanwezigheid van het hof een belangrijk argument vormde voor het stadsbestuur om de stichting van het kartuizerklooster te Scheut te financieren. Was deze politiek succesvol? Wanneer we de statistieken erbij pakken, blijkt dat Philips de Goede vanaf 1450 regelmatig in Brussel resideerde, maar dat hij in 1453 en 1454 geheel afwezig was. Vooral vanaf 1457 ontwikkelde Brussel zich tot de belangrijkste residentiestad van de Bourgondische landen.⁶³ Ongetwijfeld was de oplevering van de nieuwe grote zaal bij het Paleis in 1459 hierbij van het grootste gewicht, maar vermoedelijk speelde ook de stichting van Scheut een rol. Evenmin is het mogelijk om onomwonden vast te stellen dat de stichting van Scheut de macht van een van de Brusselse facties consolideerde. Wel kunnen we constateren dat de factie De Mol, die het hele plan initieerde, van 1455 tot 1463 de stedelijke politiek kon domineren.⁶⁴

Sociale omstandigheden

Het handelen van de Brusselse magistraat werd deels bepaald door de gewenste aanwezigheid van het hof, deels door factietegenstellingen, maar dit waren zeker niet de enige argumenten die in de afweging werden betrokken. Ook de sociale omstandigheden speelden een rol. Stedelijke overheden poogden in de late middeleeuwen heel vaak controle uit te oefenen over de lokale heiligenverering en processies, een gebruik dat wel wordt aangeduid als 'Civic religion'. Voorbeelden daarvan vinden we vooral in de Italiaanse stadsstaten, maar ook in de Nederlanden, in Brugge, Gent en Brussel.⁶⁵ Als voorbeeld kan hier de betrokkenheid van het Brusselse stadsbestuur bij de plaatselijke processie ter ere van (opnieuw) een wonderbaarlijk Mariabeeldje gelden. De magistraat was zich zeer bewust van de waarde van dit evenement, enerzijds voor de stedelijke cohesie, anderzijds voor de *public relations* in de richting van de hertog en de leden van zijn hofhouding, en die werden ook steevast aangezocht om aanwezig te zijn. In 1448 besloot de stad de processie te subsidiëren met een fors bedrag. De directe aanleiding was vermoedelijk dat het beeldje precies honderd jaar tevoren, min of meer op eigen initiatief, van Antwerpen naar Brussel was gekomen. De stad wilde er zo zorg voor dragen dat de processie nog feestelijker en eervoller verliep dan in voorgaande jaren.

62 Blevi 1957-3, 60-62.

63 Blevi 1957-3; vergelijk Paravicini 2002, 474-483, en de daar gegeven afwegingen.

64 Bartier 1942; Dickstein-Bernard 1965; Stein 1994, 224-229.

65 André Vauchez, *Les laïcs au Moyen Âge. Pratiques et expériences religieuses* (Parijs 1987), 169-186; Andrew Brown, 'Civic ritual: Bruges and the counts of Flanders in the late Middle Ages', *English historical review* 112 (1997), 277-299; Brown, Small 2008, 239-241.

Het meest opmerkelijk is de bijdrage van de stad aan de opvoering van de beroemde *Bliscapen van Maria* op de dag van de processie.⁶⁶

Het is niet verwonderlijk dat het Brusselse stadsbestuur zich ook mengde in de volksdevotie bij Scheut, maar de achtergrond daarvan zou wel eens kunnen liggen in een zeer existentiële angst voor de het 'gemeen' of het 'volk', de massa bestaande uit de talloze anonieme textielarbeiders en het ongeschoolde, vlottende stedelijke proletariaat. Voor het Brusselse patriciaat lag deze zaak extra gevoelig. Enkele decennia eerder, in de jaren 1420-1424, had de stad een traumatische episode meegemaakt van opstand, enerzijds van de geschoolde werklieden, georganiseerd in ambachten en naties, anderzijds van de vrijwel oncontroleerbare wijkverenigingen, onder leiding van de zogenaamde honderdmannen. In deze periode waren de hoofden van vele patriciërs op het schavot gevallen.⁶⁷

In de late Middeleeuwen kwamen regelmatig religieus geïnspireerde massabewegingen tot stand. Aan deze ontwikkeling is de term 'revivalism' gegeven: 'a pattern of behaviors embracing public, collective religious enthusiasm in the Middle Ages'.⁶⁸ Dergelijke bewegingen konden niet alleen een bedreiging vormen voor de religieuze, maar ook voor de sociale orde.⁶⁹ Uit de spaarzame vermeldingen kunnen we concluderen dat de volksdevotie rond het Mariabeeldje zo'n massabeweging was. Wanneer we de mededelingen in de kronieken over de stichting van Scheut overzien, is het evident dat de stedelijke overheid zich terdege bewust was van de gevaren die daar aan kleefden. Nergens in de overgeleverde kronieken vinden we expliciete aanwijzingen dat de gebeurtenissen rond de stichting van Scheut leidden tot meer dan religieuze opwinding en politiek gekrakeel, een sociale opstand was zo te zien niet aan de orde. Tegelijkertijd is het opvallend hoe vaak de auteurs van de kronieken refereren aan de wil van het volk – vaak in misprijzende bewoordingen – en het is vooral opvallend hoe vaak de handwijze van de magistraat door de wil van het volk werd bepaald, of toch tenminste hoe vaak de magistraat door het volk werd aangezet tot handelen. Dit patroon wordt al duidelijk in 1449, bij het ontstaan van de volksdevotie rond het Mariabeeldje.

We hebben gezien hoe zich in 1449 vele duizenden gelovigen verzamelden rond het wonderbaarlijke Mariabeeldje. Alles wijst erop dat de machthebbers onaangenaam getroffen waren door de snelle ontwikkeling van de gebeurtenissen. De Kamerijkse bisschop Jan van Bourgondië, onder wiens diocees Scheut viel, hield niet van halve maatregelen en wilde onmiddellijk krachtdadig ingrijpen. Heel formeel constateerde hij dat het gebeuren niet in de haak was: de geruchten over wonderen waren onbestemd

66 Stein 1991, 139-151; zie ook Stein 2006; Elodie Lecuppre-Desjardin, *La ville des cérémonies. Essai sur la communication politique dans les anciens Pays-Bas bourguignons* (Studies in European urban history (1100-1800) 4) (Turnhout 2004), 88-95. De Waha 1978, 9 vermoedde een oorzakelijk verband tussen de subsidiëring van de processie en het ontstaan van de volksdevotie bij Scheut, nog geen jaar later.

67 Stein 1994, 210-128.

68 Gary Dickson, 'Revivalism as a medieval religious genre', *Journal of ecclesiastical history* 51 (2000), 473-496, aldaar 477. Vergelijk: Michel Lauwers, 'Popular religion', in: André Vauchez, e.a., *Encyclopedia of the Middle Ages* (Parijs, Cambridge, Rome 2000) s.v. Zie voor contemporaine voorbeelden uit Vlaanderen: Jacques Toussaert, *Le sentiment religieux en Flandre à la fin du Moyen Age* (Parijs 1963), 267-275.

69 John H. Arnold, *Belief and unbelief in medieval Europe* (Oxford 2005), 212-216; Hervé Martin, 'Crise de la Chrétienté et approfondissement de la vie religieuse (1250-1500)', in: Jean Favier, *XIVe et XVe siècles: crises et genèse* (Parijs 1996), 298-306.

en, erger, het beeldje werd vereerd op een niet-gewijde plaats. Omdat hij toch in Brussel was, liet hij onmiddellijk de paarden zadelen om aan het hoofd van een gewapend escorte naar Scheut te trekken, ten einde het bouwsel plat te branden en het beeldje zelf over te brengen naar de nabij gelegen parochiekerk van Anderlecht. Op het laatste moment werd de bisschop van dit plan afgebracht door tussenkomst van de bisschoppelijke officiaal in Brussel. Deze voerde aan dat door een dergelijk ingrijpen zeker sociale onrust zou ontstaan.⁷⁰

De Brusselse magistraat koos, in samenspraak met de amman Jan van Edingen, een heel andere benadering: zij poogden grip te krijgen op de gebeurtenissen en die te kanaliseren. In andere woorden, de stad trok de devotie geleidelijk naar zich toe. Een eerste stap daartoe was de aanstelling van enkele stedelijke ontvangers, die het beheer van de vrome giften op zich namen. De tweede stap bestond uit een poging de devotie te ontdoen van haar sterk proletarische karakter en daarbij werd dankbaar gebruik gemaakt van het hof. De magistraat besloot tot de bouw van een kapel op de plaats van het beeldje, en verzocht kroonprins Karel van Charolais daarvan de eerste steen te leggen (21 februari 1450). Gelijktijdig verleende de bisschop van Kamerijk uitsluitend aan de hertog, de hertogin en hun hovelingen toestemming om bij het beeldje mis te laten lezen. Zo was de devotie grotendeels onttrokken aan het domein van het volk en in meer elitaire sfeer gebracht. De plannen van de stad werden ongetwijfeld zeer begunstigd door het wonder dat in maart 1450 plaatsvond bij het beeldje. Een klein meisje raakte bij het spelen in een beek en verdronk. Toen ze levenloos werd gevonden, baden de ouders en de burens tot Onze Lieve Vrouw van Gratie, waarop het meisje ongedeerd weer opstond. Dit wonder, bevestigd door twaalf getuigen, maakte diepe indruk aan het Brusselse hof. Hertogin Isabella was zeer geïnteresseerd in de gebeurtenis en wilde het meisje zien, en zo raakte ook zij overtuigd van de wonderkracht van het beeldje. Zij ontwikkelde een intense devotie voor Onze Lieve Vrouw van Gratie, net als kroonprins Karel van Charolais en verschillende hovelingen.⁷¹ De praktische, symbolische uitwerking van deze ontwikkeling was overweldigend. In de volgende jaren werd de kapel voorzien van zeven glasramen, geschonken door Karel van Charolais, door amman Jan van Edingen, Jean de Poitiers, kamerbediende van Philips de Goede, Monfrand Alaert, procureur-generaal in Vlaanderen, twee edellieden uit het gevolg van hertogin Isabella en een twee gegoede Brusselse burgers. Onze Lieve Vrouw van Gratie werd nu omringd door de wapens, en wellicht de portretten, van de machtigste personen van Brabant en Brussel.⁷²

Toch betekende de incorporatie van de devotie door de elite niet, dat het volk geheel buiten spel was gezet. Het speelde ook in het vervolg van de gebeurtenissen een belangrijke rol, of beter, de latere ontwikkelingen werden mede bepaald door de angst van de Brusselse magistraat voor het volk. Dit wordt geïllustreerd door een gebeurtenis in 1454. Uit de bevolking ('vulgus') kwam de vraag naar voren of de kapel kon worden toege-

70. Het verhaal werd opgeschreven door Dullaert 1867, 92-93, maar ontbreekt in het relaas van Voet-Tourneur (Brussel KB 5764). Vergelijk De Waha 1978, 9.

71. Brussel KB 5764, f. 13r.

72. Yiu 2005, 38-39; Dullaert 1867, 98-99.

wezen aan een kloosterorde, opdat de continuïteit van de verering kon worden gewaarborgd. Men suggereerde dat een klooster van een van de observante ordes daar uitstekend zou passen. Inderdaad meldden zich al spoedig afgevaardigden van de kruisbroeders en van de cisterciënzers bij het Brusselse stadsbestuur, maar zij werden afgewezen. De amman en de magistraat waren nu echter wel aan het denken gezet en men zocht naar een andere optie. Dullaert doet verslag van de afwegingen van de magistraat. Men was het er snel over eens dat de plek ongunstig was gelegen voor een bedelordeklooster, want zij lag op te grote afstand van de stad. Een keuze voor observante minderbroeders was evenmin gewenst, aangezien die ruzie zouden gaan maken met de gewone minderbroeders, die al een huis bezaten in Brussel, en dat zou weer kunnen leiden tot sociale onrust:⁷³

Mids dat tusschen huer ende die minderbruederen van den gemeijnen leven binnen der stadt woonende nieuwe ende dagelicsche gekijff ende groote scandalizatie onder tvolck ende gemeijnte van Bruessele metter tijt ende warachtelick ... mochten opstaen.

Liever overwoog men een klooster van een van de andere ordes. Op 22 maart 1456 zou de stadsraad aangeven dat de stichting moest worden toevertrouwd aan een orde die een positieve bijdrage leverde aan het moreel van de Brusselse: 'eenige religieuse goet van levenen ende gestichtich den gemeinen volke'. Vooral de kartuizers voldeden aan het gewenste profiel: ze werden omgeven door een aura van heiligheid en geleerdheid, en vooral, ze leidden een teruggetrokken leven en vormden dus geen gevaar voor de publieke orde in de stad:⁷⁴

Gewogen dat noch de donderseten noch de stad van alsulken religieusen niet verlast souden zijn met dagelicsche beden.

De toekenning van de goederen van de Zakbroeders aan het nieuwe klooster leidde opnieuw tot ophef; velen beschouwden de handelswijze van de magistraat als onjuist, hoewel het verzet wellicht eerder politiek dan sociaal geïnspireerd was.⁷⁵ Ook de definitieve stichting van het klooster op 14 oktober, de grote financiële injectie door de stad, werd voorafgegaan door geruchten. Nadat de stad de goederen van de Zakbroeders had toegekend aan het klooster en daarmee eigenlijk de stichting van het klooster had mogelijk gemaakt, liepen de giften van de vrome pelgrims plotseling terug. Dullaert en Voet suggereren verschillende verklaringen, maar de belangrijkste lijkt te zijn dat onder de Brusselse bevolking het gerucht ging dat het klooster toch al zou worden bekostigd uit de gemene gelden van de stad. Dit bleek een *selffulfilling prophecy*. Bij de financiering was uitgegaan van groeiende inkomsten van de pelgrims, maar nu dat tegenviel, moest de stad wel over de brug komen om het klooster niet tot een totale ruïne te laten vervallen tot grote schande van de stad.⁷⁶

73 Den Haag KB 71 G 25, f. 57r.

74 Dullaert 1867, 103; vergelijk: ÖNB SN 12.779, f. 31r-31v.; De Waha 1978, 22.

75 De Waha 1978, 11-12.

76 Dullaert 1867, 111; Brussel KB 5764, f. 25v; Den Haag KB 71 G 25, f. 57r.

De politiek van de stad ten opzichte van de volksdevotie was handig: een potentieel gevaarlijke devotie werd niet onderdrukt maar geannexeerd. Deze annexatie was compleet op het moment dat de kapel werd gewijd. De stad organiseerde een groot spektakel:⁷⁷

Op den dach van Onser-Liever-Vrouwen geboerten es een groote menichte van volcke van allen canten gecomen, mijn heere den suffragaen van Ludick es oeck gecomen met sijnen staet ende die prioren der ordene van den chatroisen met veele notabliken persoonen van der wet ende burgers der stadt van Brussele die van Anderlecht te weten het capittel ende ondersaten der prochien. Aldaer sijn oeck gecomen met cruijcen ende vanen ende eerlicke processie om in der wijdinge te sijn.

Er was echter ook een schaduwzijde. Het enthousiasme van het volk voor het miraculeuze beeldje nam nog verder af. Uiteindelijk zou het klooster een heel andere bron van inkomsten moeten zoeken, veeleer als eliteklooster dan als beheerder van een massadevotie.

Religieuze, morele en culturele argumenten

Men kan de stichting van een klooster natuurlijk niet reduceren tot de politieke belangen van het patriciaat. Ook religieuze en culturele factoren speelden een rol. De ontiening van de Zakbroeders was niet zo zeer een financiële kwestie, als wel een morele, zo hield pensionaris Petrus de Thimo de stadsraad voor. Hij voerde aan dat de goederen van de Zakbroeders al lang niet meer werden gebruikt voor hun oorspronkelijke doel, namelijk de verzorging van arme pelgrims, maar slechts voor het onderhoud van de broeders zelf. Dit verwijt, aldus De Thimo, trof niet alleen de Zakbroeders, maar vooral ook de leden van de stadsraad zelf, die hun taak als toezichthouder op schandelijke wijze hadden verzaakt. Was het niet zo, dat de broeders

die goeden van den armen ... veell jaeren hebben verquist ende notoirlich verdaen tot grooter scanden ende periculen der zielen van den wethouderen, momboirs ende provisoiiren dien die sorge ende tregiment es belast?

Nee, dan de kartuizers! Die zouden dag en nacht trouw bidden voor de inwoners van Brussel en voor levende en gestorven weldoeners. Reizigers, pelgrims en armen zouden nooit de poort gesloten vinden. Na deze woorden konden de magistraatsleden weinig anders doen dan de goederen toekennen aan het kartuizerorde, waar het welzijn van de pelgrims – en hun eigen zielenheil – in betere handen waren.⁷⁸ Vestiging van een kartuizerklooster droeg tevens bij aan de ‘eerbaerheit ende dueghdelicheit’ (eer en voortreffelijkheid) van de stad.

77 Den Haag KB 71 G 25, f. 83v-84r.

78 Geciteerd naar: Den Haag KB 71 G 25, f. 70v-71r.

Een van de eisen die het stadsbestuur in de stichtingsoorkonde stelde aan het nieuwe klooster was dat de monniken van Scheut driemaal per jaar een plechtige, gezongen mis zouden vieren voor de stad, haar bestuur of haar inwoners. De eerste op de dag van Pinksteren, ter herinnering aan het eerste wonder bij het Mariabeeldje, de tweede op de vooravond van de feestdag van Johannes de Doper, de dag waarop altijd het nieuwe stadsbestuur in Brussel werd verkozen. Deze mis was bedoeld om Gods genade af te smeken over de welvaart en eendracht van de stad Brussel. De derde mis moest plaatsvinden op St.-Hubertusdag (3 november, de dag na Allerzielen), dit moest een requiem-mis zijn, gewijd aan de zielen van alle overleden inwoners van Brussel. Dit was meer dan een gratuite bepaling. Ook de bisschop van Kamerijk zou een dergelijke eis stellen in ruil voor zijn instemming voor de vestiging. Hij wilde echter niet slechts driemaal per jaar, maar wekelijks worden gememoreerd.

Er was echter nog een reden om juist in Scheut een klooster te vestigen: de locatie was een Brusselse, wellicht zelfs Brabantse *lieu de mémoire*.⁷⁹ Dit was namelijk de plaats waar de stedelijke milities van Brussel en Leuven in de Brabantse successieoorlog hadden gestreden tegen de troepen van de Vlaamse graaf. Na de dood van hertog Jan III in 1355 werd de opvolging in Brabant betwist door Wenceslas, gehuwd met Jans oudste dochter Johanna en Lodewijk van Male, gehuwd met de tweede dochter Maria.⁸⁰ Het belangrijkste treffen van de oorlog vond plaats op woensdag 18 augustus 1356 te Scheut, voor de poorten van Brussel. De Brabantse edelman Jan van Assche liet de Brabantse banier vallen, en de gevolgen waren desastreus, vele Brabanders sneuvelen op het slagveld en de dag zou in Brussel in herinnering blijven als 'quaden goensdach'.⁸¹

Het lijkt onwaarschijnlijk dat de slag bij Scheut een argumentatie vormde voor de vestiging van een klooster honderd jaar later, maar hier is dat toch het geval. De afschuwelijke nederlaag lag namelijk nog altijd vers in het collectieve geheugen van de Brabanders, zo bleek in 1420, wanneer een neef van Jan van Assche wordt ingewreven dat zijn oom destijds de bannier bij Scheut had laten vallen.⁸² Belangrijker is dat de strijd in de jaren de jaren '30 uitgebreid aan de orde werd gesteld in de voortzetting van de *Brabantsche Yeesten*, een kroniek die werd vervaardigd op instigatie van Petrus de Thimo, één van de belangrijkste protagonisten van de stichting van Scheut. In 1444 liet de stad Brussel een luxe-afschrift maken van deze kroniek.⁸³ Het is dan ook geen toeval dat al in de oudste kronieken over de stichting van de Scheutse kartuis een referentie wordt gemaakt aan de slag die daar plaatsvond. Dullaert schrijft in zijn *Origo* over de slag:⁸⁴

Insuper et quod inter cetera in hujusmodi materia erectiones specialiter et diligenter est attendendum, intelligo, et ex historiis Brabantiae percepi, quod annus

79 Het concept van *lieu de mémoire* is ontwikkeld door Pierre Nora. Het betreft objecten, plaatsen etc. referend aan collectieve herinneringen, en dus met een hoge symbolische waarde voor (nationale) identiteiten. Zie Nora's *Lieux de mémoire* (3 dln, Parijs 1997).

80 Henri Laurent, Henri Quicke, 'La guerre de la succession du Brabant (1356-1357)', *Revue du Nord* 13 (1927), 81-121, aldaar 95-97; Sergio Boffa, *Warfare in medieval Brabant, 1356-1406* (Rochester 2004), 6-7, 64-65.

81 Zie het verslag in *Brabantsche Yeesten* boek VI, vs. 1215-1368.

82 ARAB Manuscripts divers 1483, f. 44r.

83 Stein 1994. De Brusselse kopie werd overgeleverd in Brussel KB 19.607.

84 Dullaert 1867, 117.

Afb. 3: Miniatuur met het beeldje van Onze Lieve Vrouw temidden van St. Michiel, en St. Goedele, patroonheiligen van Brussel. In het midden staan de wapens de hertogelijke familie, met vlak daaronder klein het volledig rode wapen van de stad Brussel. In de ondermarge het wapen van Adriaan Dullaert, geflankeerd door vermoedelijk de wapens van zijn beide ouders (Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Series Nova 12.779, f. 31r)

hujusmodi erectionis monasterii est annus revolutionis centesimus, de quo historici scribunt, videlicet quod in loco praescripto de Schuete ... magna strages seu bellum contigit.

Zo betreft Voet het in zijn *Liber foundationis* dat er op deze plaats aanvankelijk geen herdenkingsteken of kapel was, maar hij benadrukt ook dat Scheut precies honderd jaar na de nederlaag – het tweede jubileum – werd veranderd van een plaats van droefenis in een plaats van vreugde.⁸⁵ Ook een andere analogie ontgaat de schrijvers niet, die van de namen der hoofdrolspelers. Het was heer Jan van Assche die de Brabantse standaard liet vallen, het was de eenvoudige schaapherder Peter van Assche – geen familie, voor zover bekend – die een nieuwe standaard oprichtte, die van de Koningin des hemels.⁸⁶

Epiloog

In het Weense handschrift van Adriaan Dullaerts *Origo sive exordium monasterii Nostrae Dominae de Gratia* bevindt zich een miniatuur, die de oorkonde markeert waarmee de stad Brussel Scheut stichtte (afb. 3). We kunnen zien hoe Onze Lieve Vrouw van Genade wordt geflankeerd door de Brusselse patroonheiligen St. Michiel, en St. Goedele. Daaronder zijn de wapens van de hertogelijke familie afgebeeld en, kleiner maar centraal op de bladzijde, het volledig rode wapen van de stad Brussel. De miniatuur representeert heel goed de Brusselse verhoudingen: de stichting van het klooster was vooral bedoeld om de cruciale relatie met het hertogelijk huis te verbeteren.

De stichting van het kartuizerklooster van Scheut door de stad Brussel is uniek in de Nederlanden. De andere kloosters van deze orde werden niet gesticht door een stedelijke overheid, maar door privépersonen. De Brusselse magistraat had echter goede argumenten, deels politiek van aard, deels sociaal en deels cultureel-religieus. Met de stichting konden de hertog en de hertogin worden overgehaald om vaker in Brussel te verblijven, tot groot voordeel van delen van de Brusselse middenstand. Leden van het Brusselse patriciaat konden nu met behulp van de hovelingen hun politieke carrière bevorderen, op kosten van de stadskas. Vermoedelijk woog dit argument het zwaarst voor het stadsbestuur: voor het continueren van de macht van de factie De Mol was de steun, en eventueel de aanwezigheid, van de hertog noodzakelijk. De bijkomende voordelen waren niet gering. Heel subtiel werd een potentieel gevaarlijke volksdevotie ingedamd en vervolgens geïncorporeerd in een orde die het tegendeel uitstraalde: van publieke devotie naar besloten orde. In dat klooster werd gebeden voor de collectiviteit van de stad Brussel en voor de memorie van de gevallen in de slag bij Scheut.

In 1456 stond het er dan, een bescheiden klooster, net buiten de stadsmuren van Brussel, bestaande uit een halve kapel, een refter en zeven lemen celletjes, omringd door een muur van tien voet hoog, nabij een wonderbaarlijk Mariabeeldje. Een minimum-oplossing, naar de financiële draagkracht van de stad, maar wel met een kostbare inhoud:

85 Brussel KB 5764, f. 7r-8r; Den Haag KB 71 G 25, f. 32v-35v.

86 Dullaert 1867, 118.

zeven kartuizermonniken, genoeg om de kapel te bedienen, de volksdevotie te temperen en de hertog en hertogin te verleiden. Na de stichting trok het Brusselse stadsbestuur schijnbaar de handen van Scheut af. Nog slechts een enkel glasraam werd geschonken, maar dat was pas veel later, in 1532, toen de kerk was voltooid. Anderen zouden het klooster omvormen tot een cultureel hoogstandje. De eindrekening voor de stad was minder positief. Spoedig zou blijken dat de Scheut – of eigenlijk de stedelijke politiek, waarin ook de stichting van Scheut paste – de stad in een diepe financiële en morele crisis had gestort.

De politiek van de stad kon slechts worden bekostigd door het uitgeven van lijf- en erfrenten, in feite een soort piramidespel, waarbij de schulden steeds oplopen en de inkomsten steeds vaker worden vervreemd om de schulden te kunnen dekken. In 1459 vond een uitgifte van lijfrenten plaats om de bouw van de nieuwe zaal bij het paleis te kunnen financieren en daarbij verwees de stad naar de ondraaglijke lasten die voortkwamen uit de residentiepolitiek. In 1467 werd dan bepaald dat stedelijke schenkingen waren gebonden aan een jaarlijks maximum van 400 kronen. De excessieve financiële eisen van Karel de Stoute brachten de stad korte tijd later aan de rand van het faillissement.⁸⁷ In die jaren bereikten ook de politieke spanningen een hoogtepunt.

Anno 1456, toen de eerste monniken arriveerden, was Scheut nog een bescheiden, zelfs eenvoudig klooster, maar dat zou spoedig veranderen. Ook daar was de connectie met het hof van cruciaal belang. De eerste stap werd gezet door hertogin Isabella, die in 1456 vier cellen schonk aan het klooster, natuurlijk niet van leem maar van steen, en in 1469 liet haar zoon Karel de Stoute een privé-kapel bouwen bij het klooster. Dit was slechts het begin van een lange stroom aan giften van hovelingen. Mario Damen gaat in zijn bijdrage daar nader op in. In 1562, toen Jan Tourneur zijn Nederlandstalige kroniek over Scheut schreef, waren er negentien stenen cellen, een fraaie pandgang voorzien van glasramen, een kerk en tal van bijgebouwen. Beschut door de muren waren er allerlei kunstvoorwerpen, vervaardigd door de grootste kunstenaars van die tijd. Door de Opstand gedwongen verlieten de monniken hun klooster in 1576. Het laatste deel van het klooster, de Mariakapel waarmee alles begon, werd gesloopt in de jaren zeventig van de twintigste eeuw.

87 Dickstein-Bernard 1977, 178-185.